

18. Соціальна і життєва практика учнів 12-річної школи: Практико-зорієнт. зб. / За ред. І. Г. Єрмакова, Г. Г. Ковганич.— Запоріжжя: Хортицький навчальний багатопрофільний центр, 2006.
19. Школа життєтворчості особистості: Наук.-метод. зб. / За наук. ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова.— К.: ІСДО, 1995.

Ключевые слова: життєтворчество, жизненная компетентность, жизнепрогнозирование, самоопределение.

Key words: lifecreation, life competency, foresight, self-determination.

УДК 159.937.015.3

О. М. Кочубейник,
кандидат психологічних наук

ФАКТ У ПСИХОЛОГІЇ: СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ЙОГО РОЗУМІННЯ

Анализируется ситуация кризиса в современной психологической науке. Делается вывод о том, что причины различных симптомов кризиса психологии коренятся в противоречивом понимании природы психологического факта, что препятствует осуществлению интегративных процессов, в которых нуждается психология в начале XXI века.

Crisis situation in modern psychological science is analyzed. The conclusion that causes of various symptoms of crisis in psychology are rooted in contradictory understanding of genesis of the psychological fact and that such understanding prevents integrative processes in which psychology at the beginning of the XXI century has need for was drawn.

Фундаментальна методологічна криза, що окреслилась у світовій психології на межі XIX–XX ст., понині не розв’язана. Тоді, на початку XX ст., суть сформованої проблеми вбачалася у тому, що предмет — свідомість, перший предмет психології як науки, став неприйнятний у зв’язку з вимогами, висунутими до наукового знання. Уведені Декартом ще наприкінці XVI ст. поняття «свідомість», «мислення» і «рефлексія» виявилися занадто невизначеними для подальшого дослідження. Іншими словами, криза пов’язувалася тоді з відсутністю предмета, що задовольняв би канонам наукового пізнання. Дискусії точилися переважно навколо того, що «призначити» предметом психології: поведінку, несвідоме або гештальт (останнє тільки поглибило кризу, оскільки призвело до існування «різних психологій»). Лише деякі мислителі (А. Бергсон,

Е. Гуссерль, З. Фрейд, К. Левін, Л. С. Виготський) угледіли тоді проблему не у визначенні предмету окремої дисципліни, а в самому принципі побудови наукового знання.

Сучасні рефлексії з природи методологічної кризи роблять предметом роздуму проблемні зони різного рівня і визначають різні причини.

В. А. Мазілов, аналізуючи симптоматику методологічної кризи у психології, позначає її словом «дисоціація» [6]. Найбільш виразно, зазначає він, ця дисоціація постає як вже традиційна (з часів Е. Шпрангера, В. Дільтея, В. Вунда) боротьба між психологією об'єктивною й суб'єктивною, пояснювальною й розуміючою, матеріалістичною й спиритуалістичною, поведінковою й психологією свідомості і, загалом, як протистояння природничо-наукового та герменевтичного підходів. Інакше кажучи, відсутній єдиний підхід: немає основи, що поєднує різні начала.

А. В. Юревич [11], до речі, відзначає, що психологи 70-х років минулого століття покладали великі надії саме на появу універсальної теорії, яка буде одностайно прийнята всіма психологами та спроможна об'єднати психологічну науку. Однак психологія нині ще більше мозаїчна й несхожа на природничі науки, ніж раніше. Тому нині простежується протилежна реакція: якщо спочатку відсутність «єдиної психології» тлумачилася як ядерний симптом, то нині прихильники методологічного анархізму, плюралізму та лібералізму — кожен на свій смак — наводять аргументи на користь необов'язковості або ж виправдовують неможливість такої єдності [5; 9].

По-друге, симптомом кризи називають схизис між дослідницькою (академічною) і практичною психологією (психотехніками та психотехнологіями), тобто між психологічною наукою і психологічною практикою, які розвиваються різними й мало пересіченими одна з одною площинами психологічного співтовариства, навіть використовуючи різні підходи до людської психіки, різні «одиниці» її аналізу тощо [2; 6; 11]. Подібна ситуація гостро контрастує з тією, що спостерігається у колі природничих наук, де прикладні розробки базовані на фундаментальному науковому знанні.

По-третє, спостерігається розрив між науковою психологією й техніками, орієнтованими на поглиблене самопізнання (від містики й езотеричних вчень до сучасної трансперсональної психології тощо). Людина, зацікавившись пізнанням «Я» та пошуками свого духовного шляху, звертається не до наукової психологічної літератури, а саме до тих джерел, що не мають нічого спільного з науковою психологією [6; 11].

По-четверте, повніше проступають відмінності між західною і східною психологіями. Класична психологія є свого роду лише проявом «європоцентризму», а східні вчення, хоча й привертають увагу західного суспільства, проте в наукову, академічну психологію вони асимільовані і майже не чинять на неї істотного впливу. Трансперсональна психологія, що найбільшою мірою інтегрувала східні надбання, дотепер фактично не визнана офіційною наукою [6].

У результаті цих, за висловом В. А. Мазілова, дисоціацій (перелік можна продовжити) «постраждалою» стороною виявляється саме наукова психологія, тому що відбувається поступове звуження її простору.

А. В. Юревич, аналізуючи причини кризи психології, головними симптомами називає, крім згаданих, відокремлення гуманістичної психології; спроби створення таких систем знання, як християнська психологія або психологія душі, значне розширення площини впливу парапсихології. Криза, на його погляд, зумовлена трьома основними причинами: «іраціоналізацією суспільного життя, доповненою національними особливостями пострадянського простору; відсутністю в психології твердої й адекватної методології, що зробила б її такою нечутливою до зовнішніх соціальних впливів, як природничі науки; «позитивістською перенапругою», що породжує розчарування в позитивізмі. Основну причину кризи психології автор вбачає у загальній кризі раціоналізму, що охопив усю західну цивілізацію: «В умовах загальної кризи раціоналізму межі між науковою психологією й системами знання (або оман), які ще недавно вважалися несумісними з наукою, уже не є непроникними» [11; 9].

Якщо ж поглянути на перелічені проблеми, то можна знайти спільну їхню причину у тому, що психологія страждає від дискретності фактуальної площини. Необхідна вимога атомізму в науковому аналізі («нельзя объять необъятное») іноді перетворюється на тенета. Особливо в тому разі, коли порушується цілісність «аналізу за одиницями» й відбувається її заміна на «аналіз за елементами» (Л. С. Виготський, О. Г. Асмолов). Звичайно, специфіка наукового пізнання та його винятковий характер не ставляться під сумнів, однак неспростовним є те, що людина у пізнанні навколишнього світу спирається на різні форми пізнавальної діяльності. Крім наукового, існує буденне, релігійно-містичне та емоційно-ціннісне пізнання. Кожне має свою специфіку, але по-різному «вичерпує» факти з реальності.

Так, наукове пізнання спирається на організовані й сплановані методи одержання знань і передбачає постійну верифікацію одержуваних знань загальнолюдською практикою й експериментом. Його мета — опис, пояснення й прогнозування подій та явищ світу на основі законів, що їх відкривають. Обов'язковою вимогою, що вкорінена ще декартівськими «Міркуваннями про метод», є вимога максимально однозначного транслювання цих знань та відтворюваності одержання однакових результатів різними людьми. Буденне «наївне» пізнання отримується в буденних формах взаємодій із предметним світом та іншими людьми переважно індуктивним шляхом. Його зміст становлять, здебільшого, одиничні, неузгаальнені факти, одержувані в індивідуальному життєвому досвіді. Специфікою цієї форми пізнання є те, що воно ґрунтується на суб'єктивній статистиці збігів або на обмеженій кількості спостережуваних подій, а тому вони є несистематизованими й, здебільшого, недостатньо відрефлексованими та усвідомленими. Ще одна форма — релігійно-містичне пізнання — спирається на віру, апелює до віри, а тому має переважно гіпотетико-дедуктивний характер, і навіть може будуватися на системі взаємозалежних постулатів, що забезпечує обґрунтованість та систематизованість цих знань. Слід зазначити, що це пізнання базується на «одкровенні» (безпосередній даності «обраним» особистостям), а тому не підлягає емпіричній верифікації. І нарешті, емоційно-ціннісне пізнання. Воно спирається на досвід емоційних переживань особистості та її емоційно-оцінних ставлень до дійсності. Результати, будучи суб'єктивними, не можуть бути зафіксовані однозначно, однак можуть виражатися в об'єктивних творах мистецтва. Специфікою цієї форми пізнання є те, що воно припускає багатозначність інтерпретацій подій і явищ із позицій емоційних узагальнень і ціннісних відносин.

Як уже зазначалося, різні форми пізнання «вичерпують» з реальності той її сегмент, котрий і зумовлює редукцію багатовимірної площини до специфічно відповідного факту. Останнє — неунікненне. Водночас, редукція у різні форми пізнання (вичерпування різних фактів) може пролити світло на деякі згадані прояви кризи. Зокрема, редукція багатовимірної дійсності до наукової й буденної форм пізнання є витокami «психологічного схизису», адже «практики» як осередок своєї діяльності мають одержувані в індивідуальному житті факти, натомість академізм тяжіє до узагальнення. Редукція до наукової та релігійно-містичної форм пізнання є однією із причин того, що А. В. Юревич назвав «кризою

раціональності» та активацією численних «парапсихологій». Тими самими витоками можна пояснити й створення таких систем знання, як християнська психологія або психологія душі. Редукція до емоційно-ціннісного пізнання посилила процеси, пов'язані з постанням гуманістичної психології як самостійної наукової площини. Останнє навряд чи можна вважати негативним, тим не менше її відокремлення має, на наш погляд, однією з передумов згадану редукцію.

«Велике протистояння» між природничо-науковою і герменевтичною парадигмами може бути пояснено тією самою обставиною: вони вичерпують різні факти, оформлюючи їх у своїх знаково-символьних системах, а тому, як зазначає В. А. Мазілов, «жодна зі згаданих дисоціацій не може бути вирішена «силовим» шляхом за допомогою «логічного імперіалізму» однієї із «півпсихологій», котрі виявляються «полюсами» у тій чи іншій дисоціації [6].

На неможливість трансляції з однієї форми пізнання в іншу вказують Л. Гараї та М. Кечкі. Вони зазначають, що експансія природничо-наукової логіки призводить до того, що дослідження дедалі частіше наражатимуться на недоречності. Не виправдовує також сподівань і зворотний шлях, коли спільним знаменником двох спрямувань проголошується не позитивістська логіка природничих наук, а герменевтична логіка історичних наук. На мову останньої неможливо транслювати той спадок відкриттів, здійснених за тривалий час панування природничо-наукової психології [3, С. 90–91].

Власне, будь-який факт можна розглядати в онтологічному і логіко-гносеологічному планах. В онтологічному сенсі факти — це будь-які не залежні від спостерігача стани дійсності або події, що відбулися. У логіко-гносеологічному плані фактами називають обґрунтоване знання, що отримане шляхом опису окремих фрагментів реальної дійсності в чітко визначеному просторово-часовому інтервалі. На межі цього розподілу виявляється те, що факти, по-перше, «не належать до однієї площини — мовної, перцептивної, фізичної», по-друге, не є однорідними: «...у тій множині емпіричного досвіду, котрий вчені загалом і психологи зокрема звикли називати фактами, можна виокремити різні складові» [12, С. 5]. Проте ґрунтована на постулатах позитивізму психологія досить вичерпно визначила, що «наукові факти є областю описових наукових знань, це фіксовані в знаково-символьних засобах (зарєстровані й описані) безпосередньо спостережувані або реєстровані за допомогою приладів події і явища» [7, С. 34].

Неявне припущення щодо одновимірного розуміння факту можна вважати похідною від ідеалу науковості, що почав складатися у західній культурі в епоху Нового часу і передбачав перелік процедур і вимог, обов'язкових для виконання, без котрих знання не може вважатися істинним. Науковість почала ототожнюватися з об'єктивністю. А отже, дослідження психічних явищ має відбуватися відповідно до вимог об'єктивності, спостережуваності, детермінізму, пізнаваності, раціональності, можливості емпіричної перевірки, осмисленості людського існування. Тут слід звернути особливу увагу на співвідношення науковості й раціональності. Раціональність — поняття, що характеризує різні форми активності людини, природні й соціальні явища з огляду на їхню доцільність, ефективність, гармонійність, прогнозованість, економію затрат для досягнення мети. У сучасній філософії вирізняють різні типи раціональності (наприклад, класичну й некласичну, наукову й ненаукову) — залежно від обраних критеріїв оцінки свідомої активності людини. Отже, раціональність — категорія історична, залежна від часового контексту та культури. Водночас «злиття» раціональності та науковості, що відбулося у Новий час, призвело до того, що психологія понині докладає зусиль для того, щоб подолати «комплекс неподібності» до точних наук, витоки якого вбачають ще у картезіанстві та в рамках механістичної картини світу, в якій людину як суб'єкта пізнання та дії виключено зі світу й протиставлено останньому.

Ідеї Декарта лягли в основу позитивістської установки, тим самим остаточно узаконивши своє становище у площині методології, у тому числі й методології психології. Успіхи математизованої фізики забезпечили природничим дисциплінам славу зразка точних наук, парадигми всього наукового пізнання. Звичайно, психологія не могла залишатися осторонь від нових ідеалів науковості й, підштовхувана позитивізмом, стала орієнтуватися на експериментальне природниче знання й застосовувати його методи до вивчення свого предмета. Останнє, власне, слугувало підставами ототожнення у психології науковості та класичної раціональності.

Однак коли ми говоримо про психіку, свідомість або відображення як пропредмети науки, неминуче доходимо висновку, що в класичному розумінні науки й раціональності психологія навряд чи зможе претендувати на гідний предмет. Усі методи психології, що спрямовані на вивчення феномена свідомості і які задовольняють умову повторюваності й універсальності, приводять до втрати самої специфіки свідомості. Реально суб'єктивно пережитий

досвід психічних станів найчастіше є непередаваним сторонньому спостерігачеві й цілком залежним від характерних рис суб'єкта. Мало того, у свідомості причина й наслідок можуть збігатися у часі. Феномени свідомості можуть ніколи не виноситися назовні, а предметно-діюча свідомість, єдине доступне зовнішньому спостереженню, — лише один із шарів різноманітного психічного життя. Об'єктивно, у класичному сенсі цього слова, тобто дотримуючись умови безперервності досвіду, винесеності у простір і послідовності в часі, ми можемо вивчити лише різного роду об'єктивації психічного життя. Невідповідність «класичної об'єктивності» та природи психологічної проблематики спричинила постання ідеалу некласичної раціональності, зміст якого може бути ілюстрований працями Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, В. П. Зінченка, О. Г. Асмолова, в яких представлено нове розуміння предмета психології. Ключовими принципами є принцип опосередкованості психічних процесів, предметність, принцип неадаптивної природи предметної діяльності, принцип інтеріоризації-екстеріоризації, визнання психологічної причинності, відмова від абсолютизації філогенетичних, соціогенетичних, онтогенетичних закономірностей розвитку людини, подолання антропо-, евро- та лінгвоцентризму.

Однак постає питання: до якої міри наявні нині технології «виробництва» факту у психології уможливають перехід до заперечуваної (наприклад, [3; 4]) трансляції фактуального поля?

Можливість останньої, на наш погляд, забезпечують ті суперечності щодо процедур отримання фактів, які досить яскраво презентує В. А. Аллахвердов [1].

Перша з них — «проблема неопосередкованості», а саме: з одного боку, вірогідність «прямої» спостережуваності того чи іншого факту представлено кожному дослідникові із самого початку, адже дослідник завжди спирається на презентовану йому (як людині) очевидність спостережуваного факту; з іншого — навіть у цьому випадку дослідник не залишається цілковито об'єктивним.

Друга суперечність пов'язана з «проблемою вибору»: вибір конкретного факту для його наукового опису не може бути визначений «фактом самим по собі». Будь-яке безпосередньо спостережуване явище ще не є науковим фактом. Безпосередньо спостережуваний факт (наявність предмета в полі зору) не суперечить наявному науковому знанню, однак і не є науковим знанням, адже будь-яка теорія свідомо будується так, щоб не суперечити тривіальному життєвому досвіду. Тому емпіричні факти, які є основою теорії,

не можна розглядати як такі, що обґрунтовують цю теорію. Розвиток науки, за словами В. А. Алахвердова, забезпечує ситуація, коли безпосередньо спостережуваний факт виглядає несподіваним: він не суперечить наявній ситуації, але й прямо не вкорінений у неї. Однак проблема полягає у тому, що не існує способу об'єктивного оцінювання ступеня несподіваності факту, а тому маркування фактів як несподіваних чи аномальних є досить суб'єктивним (зазначимо, утім: якщо з першою частиною аргументів можна погодитися — складно заперечувати, що розвиток науки здійснюється через результати, що мають наукову новизну, — то стосовно другої виникають певні сумніви).

Третя суперечність виявляється як «проблема вицленовування», а саме: у фактах не утримується інформація про те, як докладно треба їх описувати. Рішення про міру деталізації під час описування факту приймається лише самим дослідником. У процесі вибору одиниці квантування неперервного процесу, як і в процесі виокремлення інших деталей факту, варто виходити з теоретичних і прагматичних міркувань (однак тут, знов-таки, потрібно зробити зауваження. Справді, міра деталізації визначається самим дослідником, однак навряд чи можна погодитися з тим, що вибір одиниці квантування є абсолютно довільним. Суб'єктивність дослідника зрівноважується не лише теоретичними чи прагматичними міркуваннями, а методологічними і методичними вимогами застосованої процедури та експериментальною культурою дослідника. Звичайно, повне викладення експериментальної процедури продиктоване, знов-таки, можливістю відтворюваності процедури. Водночас повнота інформації є основою, котра дає змогу провести критичний аналіз, оцінивши методологічну чистоту експерименту).

Четверту суперечність означено як «проблему перекладу факту на мову опису»: навіть простий виклад факту будь-якою мовою може приводити до суб'єктивних перекручувань, спричинених, зокрема, тим, що використання мови саме по собі накладає обмеження на можливості опису (мова дискретна, а тому безперервні процеси однозначно не описуються). Крім того, як і в разі звичайного перекладу тексту з однієї мови на іншу, вибір використовуваних слів не завжди однозначний, а отже, нюанси описуваного явища можуть у підсумку подаватися й розумітися по-різному. Неминуча тенденція до скорочення запису тим більше веде до того, що викладається інтерпретація факту, а не безпосередньо спостережуваний факт.

І нарешті, відбувається заміна жорстких критеріїв щодо відтворюваності фактів. Ідеал класичної раціональності чітко вимагає

відтворюваності: це одна з фундаментальних вимог до психологічного факту, тобто факт, що не відтворюється, не сприймається. Цим, до речі, ускладнювалося введення у психологію якісних методів обробки інформації. Адже відтворюваність фактів у такому аналізі — найвразливіше місце. Спрямовані на інше (сутність якісних методів полягає у тому, щоб детально вивчити один або кілька випадків, розкрити зміст глибинних процесів, що лежать в основі досліджуваного феномену; науково значущим є сам факт виявлення того чи іншого феномену, навіть якщо він має одиничний прояв, а така мета спростовує нарікання щодо нерепрезентативності даних і нетиповості явищ), ці методи тривалий час надто обережно сприймалися психологами ще донедавна.

Слід також зазначити, що навіть така процедура продукування факту, як експеримент, у психології останнім часом не тлумачиться як така, що може сповна задовольнити вимоги класичної раціональності. Річ навіть не в тому, що пізнавальна стратегія природничо-наукового експерименту досить елегантна під час вивчення, наприклад психофізіологічних особливостей чи сенсорно-перцептивних процесів, виявляється безсилою в екзистенціальному пошуку сенсу власного існування. Вважати, що психологічний експеримент за своїми предметно-понятійними й технологічними особливостями можна редукувати до природничо-наукового (фізичного, біологічного) експерименту, є досить безпідставним і просто необачним. По-перше, «тих технологій, від застосування яких сьогодні залежить продуктивність і істинність фізичного або біологічного експерименту, у психологічному експерименті просто немає» [10, С. 121]. По-друге, якщо фізик або біолог експериментує із явищами відповідної природи «прямо», «безпосередньо», то психолог опиняється в іншій ситуації. Реактивність досліджуваного завжди подається як засторога під час доведення експерименту.

Критичний аналіз численних експериментів створив підстави для висновку: поведінка й дії досліджуваного безпосередньо не залежать від експериментальної ситуації; вони опосередковуються думками, образами, уявленнями, зрештою, усім життєвим досвідом індивіда, й останні можуть бути більш дієвими, аніж власне експеримент. Один із найвідоміших прикладів, що ілюструє згадану опосередкованість — хоторнський ефект.

Емпіричне узагальнення даних за допомогою методів математичної статистики також виявляє вразливість класичного ідеалу. Якщо даних багато, то зазвичай у публікаціях вони зводяться до узагальнених показників. Для компактного викладу, як правило,

використовують методи статистичної обробки інформації. Статистично достовірні результати лише дають підставу висунути гіпотезу, що узагальнює емпіричні дані (коректне статистичне висловлення виглядає так: дають підставу не відкидати її), але вони не можуть розглядатися як доказ істинності цього узагальнення. І що складнішими є розрахування, що тоншими є статистичні техніки, то довільнішою є інтерпретація отриманих результатів.

Отже, на наш погляд, можна говорити, що відбувається зміна розуміння самої сутності психологічного факту, процедур його отримання й інтерпретації. По-перше, легітимізовано присутність «суб'єкта» у цих процесах. По-друге, визнається багатовимірність факту, внаслідок чого та чи інша психологічна доктрина «вичерпує» з реальності лише те, що її цікавить. Останнє стає й причиною можливості діалогу між підходами, й причиною нерозуміння одна одної, порушуючи принципи неперервності досвіду. Виключно вдало це проілюстровано у Петренка П. Ф: «І якщо мова біхевіоризму цілком адекватна (принаймні, для нинішнього стану психологічної науки) для опису процесу формування навички, то навряд чи з її допомогою можна описати реальність екзистенційних переживань особистості або процеси емпатійного співпереживання. У тих площинах, де інтереси теорій перетинаються, вони за «принципом доповнюваності» швидше задають об'ємний, багатовимірний погляд на проблему» [8; 94].

Отже, неоднорідність психологічного факту, спричинена як багатовимірністю предмета психології, так і розмаїттям процедур отримання, диктує, за словами В. А. Юревича, «необхідність більш складного, аніж традиційне, та диференційованого ставлення до них» [12, С. 12].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аллахвердов В. М.* Блеск и нищета эмпирической психологии (на пути к методологическому манифесту петербургских психологов) // Психология. Журнал Высшей школы экономики.— 2005.— Т. 2.— № 1.— С. 44–65.
2. *Василюк Ф. Е.* Методологический смысл психологического схизиса // Вопросы психологии.— 1996.— № 6.— С. 25–40.
3. *Гараи Л., Кёчки М.* Ещё один кризис в психологии! Возможная причина шумного успеха идей Л. С. Выготского // Вопросы философии.— 1997.— № 4.— С. 86–96.
4. *Гусельцева М. С.* Типы методологических установок в психологии // Вопросы психологии.— 2006.— № 6.— С. 98–103.

5. Корнилова Т. В. К проблеме полипарадигмальности психологических объяснений (или о роли редукционизма и пристрастия в методологии психологии) // Психологический журнал.— 2006.— № 5.— С. 92–99.
6. Мазилев В. А. Методологические проблемы психологии в начале XXI века // Психологический журнал.— 2006.— № 1.— С. 23–34.
7. Маланов С. В. Методологические и теоретические основы психологии.— М.: МПСИ. НПО «МОДЭК», 2005.— 336 с.
8. Петренко В. Ф. Что есть истина? или наш ответ лорду Чемберлену // Психология. Журнал Высшей школы экономики.— 2005.— Т. 2.— № 1.— С. 93–101.
9. Смирнов С. Д. Методологический плюрализм и предмет психологии // Вопросы психологии.— 2005.— № 4.— С. 3–8.
10. Шилков Ю. М. К методологии психологического познания // Психология. Журнал Высшей школы экономики.— 2005.— Т. 2.— № 1.— С. 119–123.
11. Юревич А. В. Системный кризис психологии // Вопросы психологии.— 1999.— № 2.— С. 3–11.
12. Юревич А. В. Типология психологических фактов // Вопросы психологии.— 2006.— № 5.— С. 3–13.

Ключевые слова: кризис в психологии, методология психологической науки, предмет психологии, психологический факт.

Key words: crisis in psychology, methodology of psychological science, object of psychology, psychological fact.

УДК 159.98

О. Д. Питлюк-Смеречинська,
кандидат психологічних наук

ПСИХОКОРЕКЦІЯ ОСОБИСТІСНИХ ДИСПОЗИЦІЙ ВІДХИЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСОБАМИ ПСИХОТРЕНІНГУ

В статье рассмотрены особенности личностных изменений и их коррекция при отклоняющемся поведении. Предложена психологическая коррекционная программа, направленная на преодоление дезадаптации в условиях пенитенциарного стресса.

The article reviews the researches of identity changes characteristics during imprisonment and offers psychological correction exercises aimed at overcoming disadaptation under penitentiary stress.

«Спіткнувшись раз, людина починає котитися по похилій. Так відбувається із більшістю засуджених, і найціннішим подарунком є звільнення з колонії», із листа колоністки Антоніни Бібікової [2].